

Setshwantsho: Trevor Davies

Mogwanto wa bomme mo dipolotiking mo Botswana

MOTHAMA 3 BONG LE TSAIMAIISO

Maitlamo

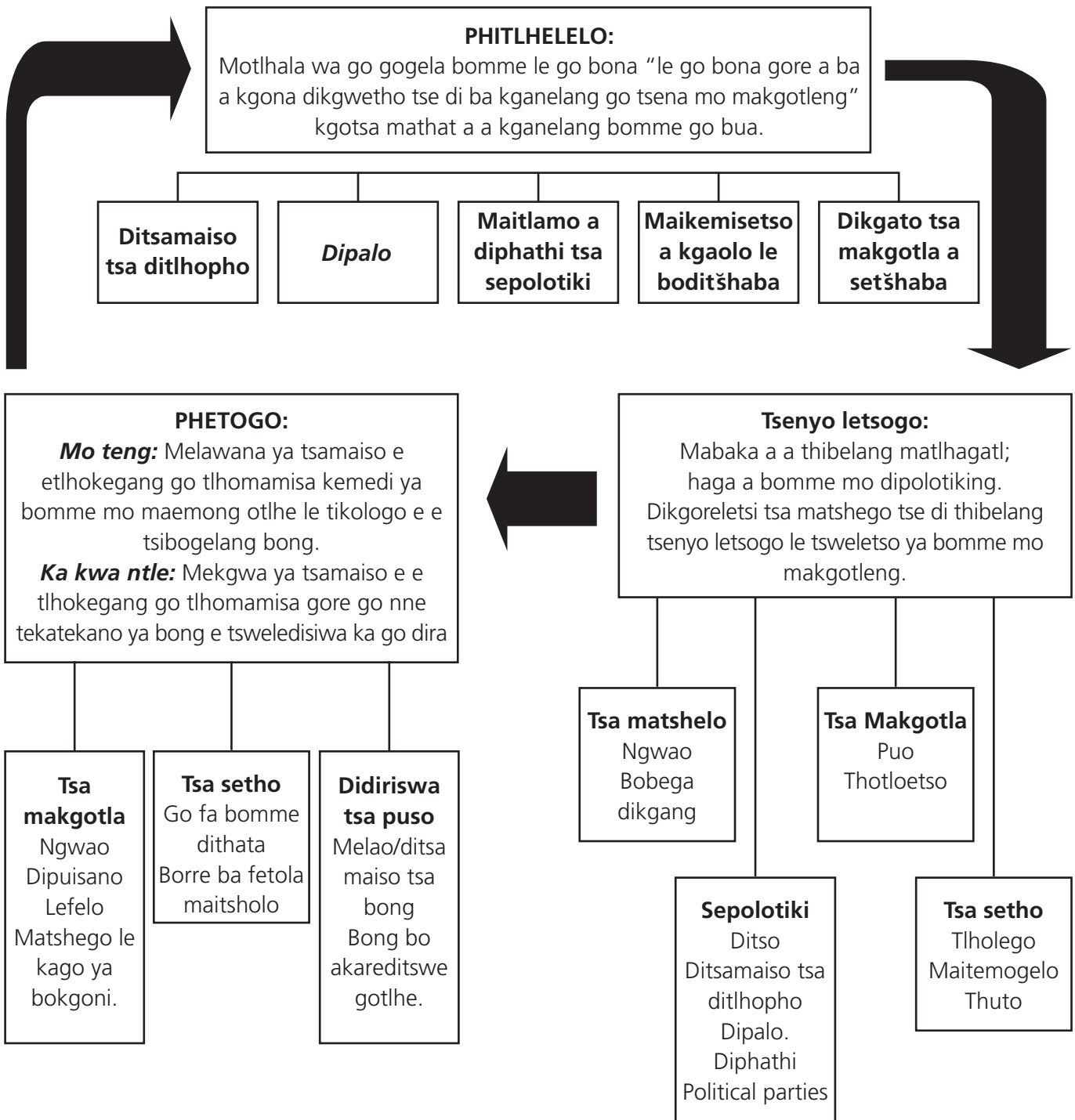
Maitlamo a mothama o ke tlhaloganya:

- Ditomagano fa gare ga bong le tsamaiso.
- Ditomagano tse di di tswelala go feta kemedi ya bomme mo dipolotiking di fetela kwa go tseeng karolo mo go tseeng ditshwetso.
- Pharologano e e tliwang ke go nna le 'mogoro' wa bomme ba ba filweng dithata mo maemong a go tsewang ditshwetso mo go one.

BONG LE TSAMAISO YA DIKGAOLO

Jaaka go supilwe fa tlase ke Thenjiwe Mtiso, Moemedi wa Aforika Borwa kwa Cuba, Modulasetilo wa GL gape e le modulasetilo wa pele wa Lekgotla la Tekatekano ya Bong , go na le tomagano e e nonofileng fa gare ga ka fa lekgotla le tlhomilweng ka teng le bo le itlhalosa, le bokgoni jwa lone sediriswa sa phetogo mo setšhabeng:

PHITLHELELO YA GA MTINTSO-TSEOKAROLO-MOTHEO WA PHETOGO

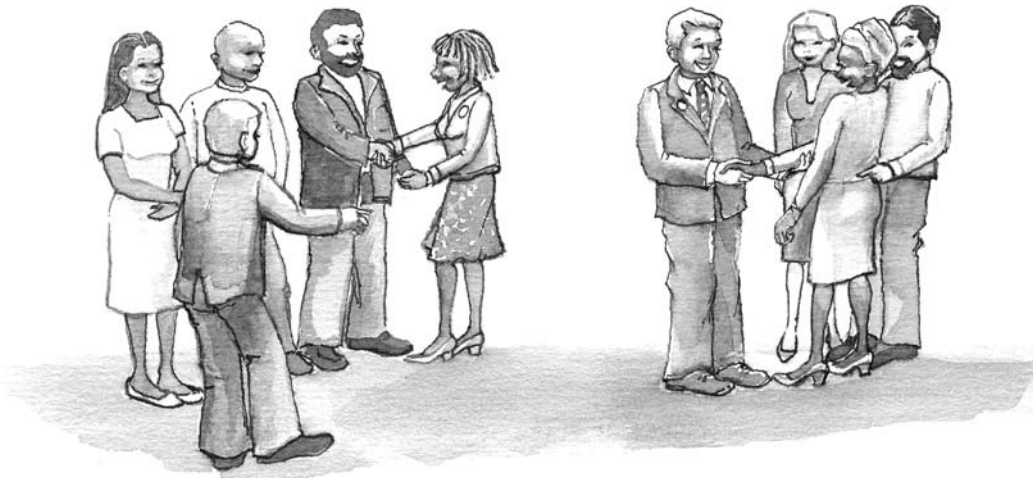
Moko wa kang ya ga Mtintso ke gore phitlhelelo le dipalo ke tsone di tlang pele ga, mme ga di tlhomamisa go nna teng ga phetogo. O nganga ka gore fela fa bomme ba sena go goroga mo maemong a tseo ditshwetso mo sepolotiking go botlhokwa go ntsha dikgoreletsi tse dib a itsang go dira ka natal. Fela fa bomme ba le teng mo maemong a a nang le dithata, ba kgona go dira ka natal, ba tlaa simola go ikutlwatsa.

PHITLHELELO

Ithutuntsho 1: Ke eng se se thibelang bomme go tsena mo dipolotiking?

Setlhopha sa phitlhelelo se tlaa kopiwa go tlhama motshameko o o supang ba le babedi ba ba batlang go tlhophelwa bokhansela, e le mme le rre ba kopa tlhopho pele ga dilthopho. Baya kwa go borre le bomme go kopa thotloetso. Ditlhopha di tshwanetse gore dib o di buisana gore di ka tlhopho ofe (rre kgotsa mme) ba bo ba tlhalosa gore ka goreng. Mabaka ao a tshwanetse gore a re thuse go tlhaloganya gore ke ka gore mo lefatsheng lotlhe kemedi ya bomme e sa ntse e le kwa tlase mo botshelong jwa sepolotiki.

Dipotso

Fa setlhopha se setona se kopana go lebelela ditshwantsho, dipotso tse di latelang ke dingwe tse di ka buisanngwang:

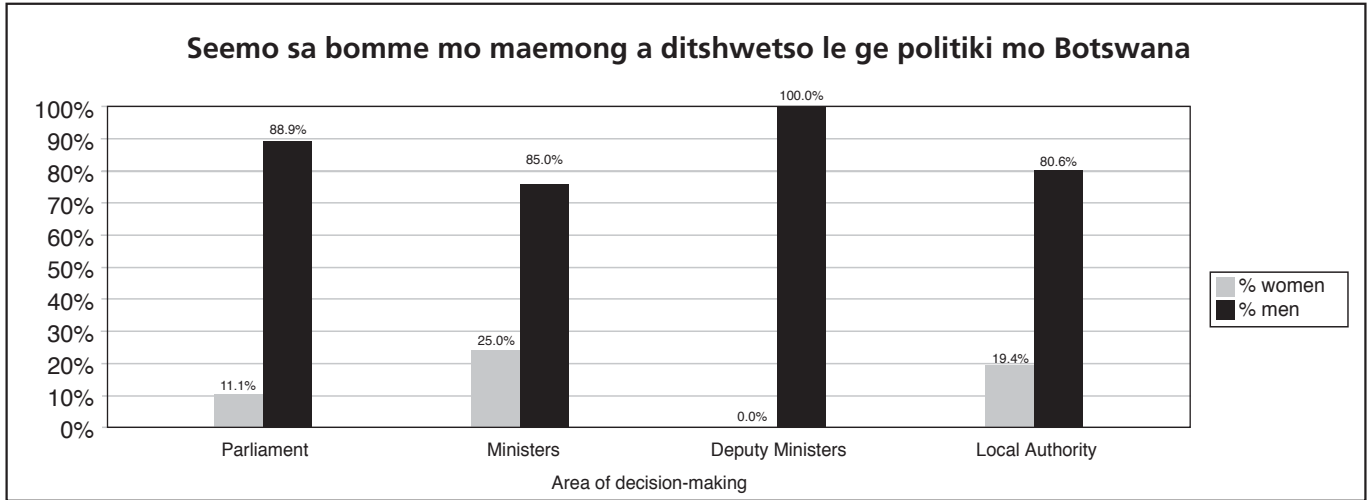
1. Maitsholo a bomme le borre ke afe fa bomme ba nna makhanselara? _____

2. Selo se se ama jang bomme ba ba ipatlang mo maemong a sepolotiki? _____

Ithutuntsho 2: Bomme ba fakge mo seemong sa politiki mo Botswana?

Go lebisisa ka tsenelelo gore bomme le borre ba fa kae mo dipolotiking mo Botswana ka 2008 go tlaa re thusa go supa gore re tswa kgakala go le kae, le gore go tlhokega gore re ye kae. Libisisa moalo o o fa tlase o bo o araba dipotso tse di latelang:

Dipotso

1. Palo ya bomme e kana kang fa e bapisiwa le ya borre mo maemong a sepolotiki? _____

2. Ke eng go na le dipharologano, ke eng se se tswalelang bomme kwa ntle mo dipolotiking? _____

3. Ke eng fa pharologano e le nnye kwa tlase go na le kwa godimo? _____

4. Ke eng se se ka dirwang go fokotsa dipharologano tse? _____

Karolo ya dintlha Ditsamaiso tsa ditlhopho le tiriso ya dipalo mo Botswana

Bosupi jotlhe bo supa gore mofuta wa tsamaiso ya ditlhopho o o dirisiwang o laola gore a bomme ba a tlhophiwa kgotsa nnyaa. Go aba maemo go lebilwe gore phathi nngwe le nngwe e tlhophilwe ke batho ba le kae ke gone ke gone go kgontshang bomme go tlhophiwa go na le tsamaiso ya gore yo o fentseng ke ene a tlhophilweng.

Tsamaiso ya go ya ka dipalo tsa batlhophi kgotsa tsamaiso ya go tlhomaganya o ke e mo go yone batlhophi ba tlhophang diphathi mme go bo go abiwa manno go ya le gore phathi e tlhophilwe ke batho ba le kae. Mo tsamaisong e tsela ya go rulaganya batho ke yone e laolang gore a motho o bona manno kgotsa nnyaa, sekai, Fa motho a le kwa godimo mo tlhomaganong ya maina, o nna le sebaka se sentle sa go ka bona manno. Mo tsamaisong e etswalegileng, e e laolang ke phathi, phathi ke yone e laolang gore leloko le nna fa kae mo tlhomaganong, mme selo se se dirwa ka tsamaiso tsa puso ya batho ka batho e e leng ya yone phathi eo ya sepolotiki, fa mo tsamaisong e e bulegileng gone e le batlhophi ba laolang gore yo o ipatlang mo mannong o nna fa kae mo tlhomaganong ya maina.

Mo tsamaisong ya Dikgaolo tsa botlhophi, baagedi ba lefatshe ba tlhophi baemedi ba ba tlaa emelang phathi mo dikgaolong tsa botlhophi, go na le gore ba tlhophiwe ke phathi. Yo o gapang ditlhopho ke ke yo tlhophilweng ke batho ba bantsi go feta ba bangwe le fa e le gore ba ba mo tlhop[hileng ga ba bantsi mo go kalo. Tsamaiso e gape e bidiwa go twe “yo o fentseng o gogola gotlhe” ka gone le phathi e nngwe e ka bona dipalo tse dintsi jang tsa batlhophi, e ka nna ya iphitlhela e na le baemedi ba se kae kgotsa e se na le fa e le yo mongwefela kwa palamenteng.

Jaaka go supilwe mo Kgaolo 2 ya tshekatsheko ya ba *At Coalface*, bomme ba leba tsamaiso ya Botswana ya ditlhopho e le yone sekgoreletsi se segolo se se ba itsang go emela maemo a sepolotiki (CPA,2006:10). Phathi e e busang e ganana le mogopolo wa dipalo tse di beetsweng bomme, le mororo e rile mo ditlhophong tsa 1999, go ne ga nna le maiteko a go tlhoma bomme ma dikgaolong tse go neng go tsewa gore di ka fenngwa motlhofo, tse ka nako eo di neng tsa felela di okeditse kemedi ya bomme go tswa mo go 8 go ya kwa go 18%. Palo e e ne ya fokotsegela kwa go 11% mo ditlhophong tsa 2004.

Go na le temogo ya gore palamente ya Botswana “e dira go le gonnye go rotlhoetsa gore bomme ba bone maemo a a kwa godimo, fa go lebilwe tsamaiso le molao” (CPA2006:11). Go fetola melao ya ditlhopho go bonya, mme e bole ga go ise go batle go lwantsha go lekalekaneng ga bong. Jalo he, e re le fa diphetogo jaaka go fokotsa dingwa tsa go tlhophi go twa kwa go 21 go ya kwa kwa go 18 go butse diphatlha tsa gore batho ka bantsi ba tlhophi, se ga se ree gore bomme ka bantsi ba tlaa tsenya letsogo mo dipolotiking e le baemedi. Go sale go nna le boikuelo jwa gore go nne le diphetogo mo tsamaisong ya ditlhopho gore go dirisiwe palo ya batlhophi go aba manno, e seng fela gore ba kganetso ba bone manno, mme gore le bomme ba kgone go nna le kemedi e e oketsegileng (EISA,2004).

Diphathi tsa se politiki le dipalo tsa dipathi tsa boithaopo

Dipatlisiso le bosupi di supile gore diphathi tsa sepolotiki ke tsone gantsi go tsenwang ka tsone mo maemong a sepolotiki. Jaaka Ballington le Motland ba tlhalosa, “diphathi di neetswe maikarabelo a a botlhokwa mo pusong ya batho ka batho: go baakanya le go tlhophi batho go emela ditlhopho le go ba ema nokeke mo maemong a boetedipele le go busa” (2004:2) Ba supa gape gore “ditsamaiso tse di ikaegileng ka boeteldipele tse di akaretsang melao e e tlhomamisetsang bomme kemedi ke tshiamo e e botlhokwa thata, bogolo jana fa di akaretsa dipalo tsa diphathi tse di tlhomamisetsang bomme palo e e rileng ya ba ka emang”. Tota tota kgato e maikaelelo a yone e leng go baakanya diposho tsa nako e e fetileng e tsewa ke diphathi tsa sepolotiki e ka nna kgato e e siameng thata go oketsa kemedi ya bomme mo dipolotiking. Makgotla a bomme

a diphathi tsa sepolotiki ke tshwanelo ya tsone go oketsa kemedi ya bomme mo phathing, palamente la boeteldipele jwa dipu tsa magae. Le fa go ntser jalo, gangwe le gape makgotla a a tseelwa kwa tlase ka ga go ope yo o a isang tlhogong, mo boemong jwa moo a tlhokomela dikeletso tsa diphathi jaaka go kgobokanya madi, go bopa ditlhopho tsa moopelo le go thusa mo ipapatsong (Women's NGO Coalition and SARDC WDSAA, 2005)

Phathi ya Domkrag (BDP)

Phathi ya Domkrag ke yone e busang. Ga ena dipalo tse e di beetseng bomme, mme e bile ga e rotloetse maiteko a go rotloetsa bomme gore ba kgone. Modulasetilo wa jaanong wa bomme ba BDP, Tebelelo Seretse, a re dipalo tse di ka beelwang bomme ke go lwantsha dikai fela, e seng se se tsetseng mathata ka jalo di itebagabatswe le go fa bomme dithata ka go oketse kemedi ya bong ya bomme mo maemong a a kwa godimo (Therisanyo, 2007b). Bomme ba BDP ba rotloediwa go gaisanela maemo a magolo mo phathing, palamente le dipuso tsa dikgaolo.

Go ya ka Modulasetilo wa pele wa BDP, Botlogile Tshireletso, phathi e dira kgatelopele e e bonalang ka jaana e di goga kwa pele mo maitekong a go fa bomme dithata. Palo ya bomme e ne e le 21% mo komitikingolong ya 2005-2007 (Therisanyo, 2006). Tshireletso o bile a gatelela gore "tekatekano ya bong ga e a tshwanela go dirwa puo ya mo ditoropong, e e kgakala le boammaaruri jo bomme ba lebaganeng le jone kwa dikgaolong le gore mowa wa go iikanya o tshwanetse wa tsenngwa mo ngwaneng wa mosetsana gonne nonotsho tota e mo tlhologanyong" (Therisanyo, 2007a). Seretse o gatelela gore e le lekala la bomme ba ikaelela go "jwala mogopolo wa gore bomme ba ka dira sengwe le sengwe se ba eletsang go se dira ba sa le babotlana, mme ba se ka ba letlelela dikakanyo tse di sokameng tsa ngwao go ba bofa mabogo, gore ba tle ba kgone go emisetsa beo ba ba tlogelang dipolotiki ka bogodi". (Therisanyo, 2007b).

Le fa e ganana le dipalo, puso ya BDP e ka supa dikai tsa kgatelopele mo go feng bomme dithata mo setšhabeng. Sekai, mo ngwageng wa 2004, puso e dirisitse madi a didikadike tse tlhano tsa dipula mo dithutopuisanong tse di tsibosang ka bong; didikadike tse thataro go thusa makgotla a a ikemetseng ka nosi (NGO < CBOs le Womens Groups), le dikopo di feta 90% tsa dithuto ka bong di ne tsa dumelelwa (BDP, 2004). Tautona wa pele wa Botswana, Festus Mogae o ne a supa maikemisetso a gagwe a go oketsa kemedi ya bomme ka go dirisa maemo a gagwe go tlhoma bomme ba le bararo go kaba diphatlha tse di neng di le teng (Therisanyo, 2007b).

Excerpt from At the Coalface: Gender and Local Government in Zambia

Botswana National Front (BNF)

Phathi ya BNF ke yone e kgolo ya kganetso mo lefatsheng le. E ntse e dira sentle mo ditoropong. Motheo wa yone o papamatsa gore 30% ya maloko a Komiti Kgolo e tlaa nna bomme, selo se e leng sekai se se botlhokwa sa maikemisetso a go fithelela tekatekano ya bong mo phathing. Ba le baratara (6) ba maloko a a lesome le boferabobedi (18) e leng 33% a Komiti Kgolo ya BNF ke bomme. Se se tsamaalana le tlhokego ya 30% ya motheo. Le go ntse jalo, phathi ga e ise e diragatse selo se ka go tlhoma bomme mo dikgaolong tse di motlhofo go gapiwa.

Botswana Congress Party (BCP)

BCP ke ya bobedi mo diphathing tsa kganetso tse di ratiwang thata, e sala morago BNF. E tlhomilwe e le lekgamu go tswa mo go BNF. BCP ke yone phathi e e golang thata mo Botswana. Mo mererong ya tekatekano ya bong, BCP e itlamile go "tsosolosa seabe sa bomme mo go tsa matshelo, etsholelo, ngwao le sepolotiki

ka go nonotsha ditshetla tsa molao go sireletsa bomme ka phimola melao ya tlhologo le seša e e kgethololang bomme (BCP,1999); go betla tsela ya gore bomme ba tsenye letsogo mo go tsa itlholelo lke betla ditsela tsa go tlhomamisa le go rulaganya seša tiro e bomme ba e dirang (Maitlamo a BCP, 2004).

Go ya ka motheo wa phathi, palo ya 30% ya lekgotla le le busang la phathi, Komiti Kgolo, e tlaa nna bomme. Jaaka BNF, Phathi ga e ise e tlhome ditsela tsa go fitlhelela 30% e e dumalanweng. Le fa go ntse jalo, maiteko a BCP a go oketsa kemedi ya bomme a a bonala. Go ya ka maitlamo a phathi a 1999, fa BCP e ka fenywa ditlhopho, e tlaa diragatsa tsamaiso ya go nna le dipalo tsa bomme go oketsa kemedi ya bomme kwa seemong sa setšhaba le kwa tlase ka go fetola tsamaiso ya ditlhopho.

Kinolo go tswa mo At the Coalface: Gender and Local Government in Botswana

TSENYO LETSOGO

Ithutuntsho 3: Ke mang a buang mo Diphuthegong tsa Dikhansela?

Fa tlase ke moalo o o sobokang seabe sa bomme le borre mo diphuthegong tse psedi tsa khansela mo Botswana. Sekaseka moalo o o fa tlase, o bale dikinolo o bo o araba dipotso tse di fa tlase.

Khanselael	Palo ya Makhan-selara	Bomme	% Bomme Mo Khan-seleng	Mayor/ Chair	KE MANG A BUANG							
					BORRE				BOMME			
					DM	RP	OPP/ Ind	Total	DM	RP	OPP/ Ind	Total
Lobatse	14	5	36%	M	14%	28%	43%	86%	0%	0%	14%	14%
Kgaolo ya Legare	172	38	22%	M	38%	37%	3%	78%	9%	13%	0%	22%
TOTAL	186	43	23%		52%	65%	46%	79%	9%	13%	0%	21%

Note

- DM – decision maker
- RP – ruling party
- Opp / Ind – Opposition party/ Independent

Dipotso

1. O tshloganya eng lefoko *tshenyo letsogo e e matlhagatlhaga?* _____

2. Dipalo tsa reng ka go nna le seabe bomme le borre mo diphuthegong tsa dikhansele? _____

Ke bomang ba ba nnang le seabe se segolo/sebotlana? Ka goreng? _____

3. O akanya gore mangwe a mabaka a a rotloetsang go nna le seabe mo diphuthegong ke afe? _____

4. Ke eng fa bomme ba se matlhagatlhaga mo diphuthegong? Se se ama jang? _____

5. Go ka dirwa eng go rotloetsa bomme go nna matlhagatlhaga mo go tseeng ditshwetso dipusong tsa magae? _____

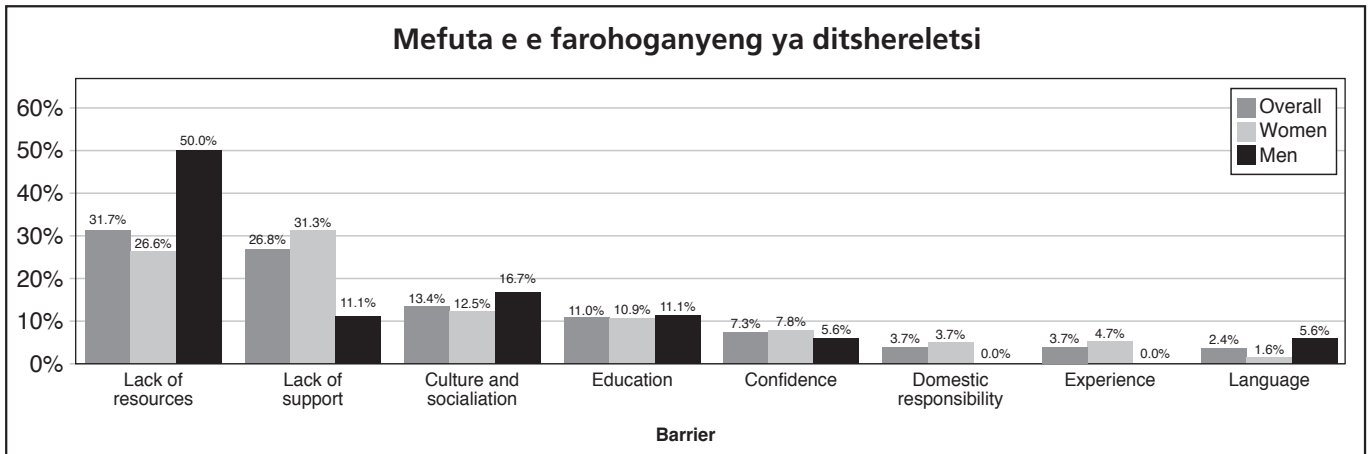

Motswedi: Ministry of gender equality and child welfare (Namibia), Gender training manual and resource guide.

Ithutuntsho 4: Ke eng se se kgannang bomme go nna le seabe?

Setlhophaga se se baakanyetsang motshameko se lebelele moalo o o fa tlase go bona dikgoreletsi mo go nneng le seabe tse di lemogilweng babotsolotsiwa mo tshekatshekong ya "Coalface".

Dipotso

1. Dikgoreletsi tse tharo mo go nneng le seabe tse di lemogilweng ke tshekatsheko? _____

2. A setshwantsho se se fa tlase se tlwaelesegile? A dikgoreletsi di teng le kwa khanseleng ya gaeno? _____

Motswedi: Ministry of gender equality and child welfare (Namibia), Gender training manual and resource guide.

3. Dikgwetlho di ka kgonwa jang? _____

Dikgoreletsi tse di ka fedisiwa jang?

Mabaka a le mmalwa a ama matlhagatlhaga a bomme mo go tseeng ditshwetso:

- *Fa bomme ba leng teng mo lekgotleng:* Se se ama go golela kwa godimo le go phuthologa kwa tlase. Go golela kwa godimo ka maemo, bomme ga ba yo gotlhe gotlhe mo maemong a botsamaisi, ba bantsi mo maemong a bokwaledi le go dira mo ofising. Mo go phuthologeng, bomme ba na le go nna bantsi mo tlhokomelong ya badiri teng, go na le mo makalaneng a melawana le togo ya mananeo.
- *Tikologo ya tiro e e sa tsibogeleng bong:* Dinako tsa di telele, tse di sa lekanyediwang; go se na fa bana ba ka tlhokomelelwang teng, dinako tsa botsetse di le dikhutshwane kgotsa di se teng gotlhe gotlhe, tsuulolo mo tsa marato – go bua di se kae fela – go dira gore dinako tsa tiro di bo di sa tsibogele bong, ka jalo di itsa bomme go nna matlhagatlhaga.
- *Botsala go tswa bogologolo:* Borre ba na tomagano ya go tswa bogologolo e e le leng gore e nne e nonotshiwa kwa mafelong a dino (dibareng) bosigo go nowa bojalwa kwa e leng gore bomme ba a bo ba se yo teng ka gonn go lebega seo e se selo se siameng go dirwa; kgotsa ka ntlha ya maikarabelo a bone a mangwe a kwa lwapeng.
- *Katiso le go aga bokgoni:* E re ka bomme, bogolo jang ba batho bantsho ba sa bolo go bewa ka fa mosing ka go sa rutuntshiweng, le fa e le go nna le maitemogelo a mo tirong, thutuntsho e tshwanetse go lebagangwa le go fedisa mokgwa o. Gantsi se ga se dirwe.

BOETELEDIPELE LE PHETOGO

Ithutuntsho 5: Phetogo e bomme ba e dirang

Same Bathobakae, Mokwaledi Mogolo wa Lekgotla la Bomme la Botswana National Front, Modulasetilo yo moša wa Khansele ya Borwa Botlhaba, gape e le Mokhanselara wa BNF wa (Tlokweng) o tshutshuma ke go itshepha mo didimetseng, a le boikobo. Jaanong jaana o mo pakeng ya gagwe ya ntlha a le mo maemong a, e rile fa a nna mokhanselara ka 2004, e ne e le ene mokhanselara wa mme mo go ba kganetso. A re o ne a ipolelela gore “Ke ya go ba bontsha gore ke ka dira tiro ya me, ga ke tshabe sepe”.

O na le kgatlhego e e faphegileng mo molaong, mme e bile maitemogelo a gagwe a tiro a akaretsa go direla dikhamphane tsa melao tse tharo. O na le lesedi mo molaong wa thekiso ya dithoto, ne a ithutela bokwaledi, selo se se mo thusitseng fela thata mo tirono ya gagwe e le mokhanselara. Ga a bolo go elets a go go lwela go godisa ditshwanelo tsa batho ka bongwe ka bongwe, sekai, go bona borre le bomme ba nna le taolo ya lefatshe.

Tebelopele ya gagwe e le Modulasetilo yo moša wa Khansele ya Borwa Botlhaba ke go rotloetsa batho ba le bantsi go tsenya letsogo mo khanseleng le go bona gore makhanselara a dira go le kae go tlisa phetogo le go emela dikeletso tsa bone. Se se tla dira gore makhanselara a nne le maikarabelo mo bathong ba ba ba tlhophileng. Gape o batla go dira le badiredi ba khansele go tlhomamisa gore tiragatso ya mananeo e a tokafala le gore ditiro di fediswa ka nako. Tiro e a ipelafatsang ka yone, e e tllileng ka nngwe ya ditshitiso tsa gagwe tsa ntlha ke go gopa le godila tsela ka ditena tse di faphegileng tse di lomaganang go itsa gore e tla le metsi. Ke mofuta wa ntlha wa tsela e kwa Tlokweng mme e tlaa tokafatsa seemo sa ditsela tse di yang kwa go tse dikgolo ma Tlokweng.

Sengwe sa dilo tse a ipelafatsa ka tsone gape ke fa, ka 2008 e simologa, a ne a feny a tshutiso ya go tlhoka tshepho e e neng e tlišitswe ke phathi e e busang ya modulasetilo wa pele wa khansele le mothusi wa gagwe. O ne a supa bokgoni jwa gagwe jwa go sala morago tsamaiso e e tshwanetseng le go tswaledisa puso ya batho ka batho fa ba bangwe ba neng ba itlhobogile teng. Ka go itsetsepela mo melawaneng e e tsamaisang khansele, o ne a kgona go supa botlhkwa jwa tsamaiso e e seng bofitlha e bile e amogelesega ya go dira dilo mo khanseleng.

Ga go belaesege gore maitemogelo a ga Bathobakae e le mokhanselara, mme jaanong e le Modulasetilo wa khansele, a tlaa mmulela ditsela go dira ditiro tse dikgolo go fetola seemo sa botshelo sa bomme le borre kwa Tlokweng le gongwe le gongwe. O ne a lebagana le dikgwetlho mme a sala a sa tshikinyege ka gonne jaaka a tlhalosa “Ke tsetswe ke le moeteledipele”.

Excerpt from At the Coalface, Gender and Local Government in Botswana

Dipotso

1. Mokhanselara o tlisa bokgoni bofe mo tirong ya gagwe? _____

2. A o akanya gore bokgoni jo bo amana le gore mokhanselara ke mme? _____

3. A go nna le bomme mo maemong a a kwa godimo go dira pharologano mp pusong ya dikgaolo?

a) Mo teng ka fa puso ya dikgaolo e dirang ka teng; le _____

b) Ka kwa ntle, mo tirong ya puso ya dikgaolo le ka fa e ntshang ditirelo ka teng. _____

c) Jang? Tsweetswe ntsha dikai _____

4. A go dira pharologano gore palo ya bomme e kae? Ka gore? Tsweetswee ntsha dikai. _____

Ditlhaloso

Phetolo ya makgotla

Se se ama dikgato tse di mmalwa tsa tsamaisotse di tshwanetseng go tsewa go thlhomamisa gore go thapa le go tsholetsa maemo ga go kgetholole bomme, ka tlhamalalo kgotsa ka mo go sa tlhamalalang; go dira mabaka tiro a e leng gore a botsalano mo malwapeng e bile a sa kgokgontshe mo go tsa marato/tlhakanelo dikobo; le go tlhamalatsa seša ngwao ya lekgotla – puo ya lona le ditsamaiso – go di dira tse di rotloetsang borre le bomme ka go tshwana.

Go fa ditirelo le go fetola setšhaba

Se se ama ka fa go dirwang dilo ka teng mo go tshwanetseng go amogelwa go thlhomamisa gore kgang ya bong ke yone e lebelwang mo dikarolong tsotlhe tsa ditirelo tse lekgotla le di ntshang.

Ithutuntsho 6: Boeteledipele jo bo tlisang diphetogo

Mo ditlhopheng, buisanang ka dintlha tse di latelang lo bo lo tlatsa moalo o o fa tlase:

- ✓ Ke eng se se dirang moeteledipele wa tlhotlhwa/yo o manontlhotlho?
- ✓ A bomme ba na le boleng jo tsepameng jo bo ba dirang baeteledipele ba ba popota?
- ✓ A merafe e ema nokeng bomme mo boeteledipeleng kwa mageng? Se ba se dira jang?
- ✓ Go ka dirwang go fetola maitsholo a a sa siamang – a bomme le borre mo go bomme ba ba mo maamong a boeteledipele?

Buisanang mo ditlhopheng ka dipotso tse di mo moalong:

Merafe e solofela eng mo baeteledipeleng ba yone kwa magaeng?	Merafe e ka nna le seabe sefe go tlisa boeteledipele jwa motia, ba ka dira eng?	Mathata a a amanngwang le boeteledipele ke afe?

Ithutuntsho 7: Go lekanyetsa phetogo

Batsena dithuto botlhe ba tlaa kopiwa go lekanya, mo sekaleng sa 1 (kwa tlase thata) go ya go 5 (Kwa godimo thata). Tlatsa karata e e fa tlase ka go fa tekanyetso ya 1 go ya go 5 (1 e le gore go padile fa 5 e le gore maikaeleo a fitlheletswe ka botlalo) go bona gore a khansele ya gaeno e tsibogela bong. Karata e gape e mo CD ROM at **F7**.

Karata ya matshwao: Khansele ya lona e tsibogela bong go le kae?

Tse di lebilweng	1	2	3	4	5
MOTHEO WEA TSAMAISO					
1. Khansele e itse maikemisetso a setšhaba, a kgaolo le ditšhabatšaba a lefatshe le a dirileng mabapi le tekatekano ya bong le motheo o moša wa tsamaiso ya bong mo pusong ya dikgaolo.					
2. GO NA LE TSAMAISO YA BONG.					
TSAMAISO/PUSO					
Boemedi					
3. Palo e e lekanang ya bomme le borre.					
4. Palo e e lekanang ya bomme le borre mo maemong a a kwa godimo mo dikhanseleng, komiti ya ga Ratoropo/Mmatorop, badulasetilo ba dikomiti, jalo jalo.					
5. Tekanyo ya bong mo dikomiting tsa morafe.					
Tsenyo letsogo					
6. Bomme le borre ba tsenya letsogo ka go lekana mo diphuthegong tsa khansele,					
7. Bomme ba na le tlhotlheletso mo ditshwetsong tsa khansele.					
8. Go dirwa ka go lekana ke borre le bomme mo diphuthegong tsa phatlalatsa le ditiro tse dingwe.					
TOGAMAANO					
9. Togamaano e e ikaeletsweng ya bong le kabo ya ditirelo di a diragala mo khanseleng.					
10. Maitlamo a motia a khansele a umaka bong phatlalatsa.					
11. Kitso e tserwe mo go bomme ka ga mathata a bone, dibaka, tse di okang le ditlhoko mme e bile bomme ba a rerisiwa fa go dirwa mananeo le ditsamaiso.					
12. Go na le dikai tsa bong mo mananeong otlhe.					
DITHULAGANYO TSE DI ITEBAGANTSENG LE BONG					
13. Khansele e inakantse le ditiro tse di itebagantseng le bong.					
Tshireletsego le tshireletso					
14. Khansele e na le dipalo tsa boammaaruri tsa borukutlhi di kgaogantswe ka bong.					
15. Toropokgolo/toropo ke lefelo le le sireletsegileng go nna bomme, sekai go tsamaya ka phuthologo bosigo le motshegare.					
16. Go na le dipone tse di lekaneng mo mekgwatheng le mo mafelong a setšhaba.					
17. Dipalangwa di sireletsegile mo go bomme le bana.					
18. Go na le tirisano e ntle fa gare ga mapodisi le morafe, bogolo jang bomme, mme e bile bomme ba emetswe sentle mo makgotleng a sepodisi a morafe.					
19. Mapodisi le badiredi ba bosiamisi ba rutuntshitswe sente go ka tshegetsisa dikgang tsa kgokgontsho ya bongl.					

Tse di lebilweng	1	2	3	4	5
20. Khansele e tsaya karolo mo dikgannye tsa go tsibosa batho ka kgokgontsho e e tsalwang ke bong, jaaka malatsi a a lesome le borataro a twantsho kgokgontsho.					
21. Khansele e na le mananeo le madi a go fedisa kgokgontsho ya bong.					
22. Khansele e ema nokeng mafelo a tshireletsego.					
Tlhokomelo					
23. Go ne ga nna le tlhatlhobo ya tlhokego ya go nna teng ga ditlamelo tsa tlhokomelo ya bana.					
KAKARETSO YA BONG MO DITHULAGANYONG TSE DI TENG					
Itsholelo le tlhomo ya ditiro					
24. Khansele e na le mananeo a tlhabololo ya itsholelo a mo magaeng a a itebagantseng bagwebi ba bomme.					
25. Bomme le borre ba boelwa ka go lekana mo ditlamelong tsa dikgwebo tse dipotlana mo khanseleng.					
Poelo					
26. Khansele e na le molawana wa dipoele o o tlhomang seelo sa go oketsa palo le tlhotlha dikonteraka tse di amogelwang ke bomme.					
Matlo					
27. Khansele e nne le kitso e e kgaogantsweng ka bong mo tshwanelong ya matlo.					
28. Khansele e tsere matsapa a go tlhomamisa gore bomme le borre ba boelwa ka go tswana go tsa matlo.					
Didiriswa					
29. Khansele e na le kitso e e kgaogantsweng ka bong ya gore ke bomang ba ba kgonang go bona ditirelo, a ke malwapa a eteletsweng pele ke borre kgotsa ke bomme.					
30. Bomme ke bone ba ba tsamaisang ba bo ba tlhokomela ditirelo le ditlamelo tse.					
Dipalangwa					
31. Bomme mba a rerisiwa mabapi le ditlhoko tsa bone tsa dipalangwa .					
Botsogo le HIV le AIDS					
32. Bomme ba kgona go bona ditlamelo tsa botsogo motlhofo.					
33. Khansele e na le kitso e e kgaogantsweng ka bong ya HIV le AIDS.					
34. Go na le thuto ya setšhaba ka bong ya HIV le AIDS le mananeo a tsiboso.					
35. PEP e teng kwa mafelo a botsogo otlhe gape go na le dthuto tsiboso ka se.					
Botsogo jwa tikologo					
36. Bomme ba a rerisiwa mabapi le tshwaro ya matlakala. Bomme le borre ba boelwa ka go lekana mo dikgwebong tse di amanang le mhama o.					
Tlhabololo ya matshelo					
37. Khansele e na le kitso e e kgaogantsweng ka bong le dingwaga mo tirisong ya ditlamelo tse, sekai, mafelo a boitapoloso, mafelo a morafe, metlobo ya dibuka mme bomme, basetsana le basimane ba boelwa ka go lekana mo mading a a tshwaetsweng ditlamelo tsa metshameko le itloso bodutu.					

Tse di lebilweng	1	2	3	4	5
DITSAMAISO TSA KHIRO LE TIKOLOGO					
Go tlhopha le go thapa					
38. Bomme le borre ba thapiwa ka dipalo tse di lekanang mo ditirong tsotlhe, maemo le mo maemong a botsamaisi mme e bile ba duelwa go lekana mo ditirong tse di lekanang.					
39. Go na le tsamaiso ya go baakanya diphoso tsa maloba.					
Tsela ya go itlhophela ditiro					
40. Bomme le borre ba fiwa sebaka se setshwanang sa go gola mo khanseleng e bile ba kgona go rutwa ba bo ba godisiwa maemo ka go tshwana.					
Mabaka a tiro le tikologo					
41. Khansele e ntsha dipoelo tse di lekana tsa bomme le borre, malatsi a pelegi a bomme le borre.					
42. Go na le tsamaiso ya kgokgontsho mo go tsa bong e e diragadiwang.					
TSAMAISO YA TSA BONG					
Matshego a bong					
43. Khansele e tlhomile motheo wa tsa bong, o o a akaretsang mokgotla a setšhaba, o o filwe dithata tsa go dira tiro ya one.					
44. Bong bo kwadilwe mo ditlhalosong tsa ditiro le ditumalano tsa go dira tiro tsa batsamaisi le batho ba bangwe ba maemo.					
Madi					
45. Seabe sa madi se seegetswe fa thoke ka tlhamalalo go rotloetsa tekatekano ya bong.					
46. Bomme ba kgona go boelwa ka go lekana le ka botswerere mo meamusong e e beetsweng ditiro tsa konokono .					
Tatediso le tshekatsheko					
47. Dipalo tsa ditirelo, khairo le dipoelo di kgaogantswe ka ka bonna/ bosadi le bong mme e bile dikai tsa bong di tlhomilwe go thusa mo togamaanong le ditsamaiso tsa badiri.					
Kago ya bokgoni					
48. Kabakanyo le thutuntsho ya bon di filwe bomme le borremo khanseleng mo maemong otlhe mme go dirwa ka tsela e e tsepameng.					
Dikitso					
49. Pharologano ya dikitso e e bonweng mme ya tswalwa ka dithuto tse di tshwanang le: go bua, go buisana, go tseroganyadikitso tsa go tsemisa dithuto, go tlhomamisa gore bomme le borre ba kgona go nna le seabe ka go lekalekana.					
Seemo sa sepolotiki le mogaka					
50. Merero ya bong e filwe seemo se se kwa godimo sa sepolotiki ke khansele, e bile e na le mogaka wa sepolotiki					

Tsweetswee tlhakanya matshwao a gago o bo o batla gore ke bokae mo lekgkgolong jaaka fa tlase:

TOTAL x 2 / 5 =

%

DINTLHA TSA MOTSAMAIISA DITHUTO

Ithutuntsho 1: Ke eng se se itsang bomme go tsena mo dipolotoking?

Nako: Metsotso e 30

Dintlha: E rile fa motshameko o o lekelediwa mo dithutopuisanong tsa go rutuntsha barutuntshi, batsena dithuto mo setlhopheng ba ne ba tlhophha rre le mme jaaka makhanselara ba bone ba neng ba ya kwa motlhophing go bolele se ba se emetseng le go kopa kemonokeng. E rile fa mongwe le mongwe a sena go tlhalosetswa, batlhophi botlhe ba kopana go buisana gore ke eng fa ba ya go tlhophha rre, ba umaka jaaka gale, dikakanyo tse di sokameng e le mabaka a gore ke eng ba tlhophha rre, e seng mme go nna moemedi wa bone. Se se tlhagang thata mo go bomme le borre ka go tshwana ke gore go sa ntse go na le ditumelo tsa gore bomme ga a tshwanela go tsenelela dipolotiki. E re le fa go ka bo go se na dikgoreletsi tsa semolao tse di itsang bomme go goroga kwa dipusong tsa magae, ditumelo tsa gore rre ke ene tlhogo le tsa ngwao di sa ntse di itsetsepitse.

Dipatlisiso di lemogile gore, go sa kgathalesege gore o tswa fa kae, o rutegile go le kana kang, dipolotiki di sa ntse di sa amogele bomme, bogolo jang mo magaeng mo sa ntse go lejwa thata motho go na le dikitso kgotsa ditsholofetso tse di dirwang ke mapolotiki.

Ithutuntsho 2: Bomme mo dipolotiking ba kae mo Botswana?

Nako: Metsotso e 30.

Dintlha: Bomme mo Botswana ga ba a emelwa mo go lekaneng mo dikarolong tse go tsewang ditshwetso mo go tsone mme ba emetswe botoka mo maemong a botona kwa palo ya 25% ya matona e leng bomme. Ba emetswe botoka gape mo pusong ya dikgaolo (19%). Ga re fitlhele seemo seo gope, le fa e le mo maemong a bosetšhaba kgotsa kwa tlase kwa magaeng mme e bile lefatshe le setse morago tsamaiso ya ditlhopho ya dikgaolo tsa botlhophi kgotsa e e reng yo o boneng palo e ntsi ke ene mofenyi e e itsegeng ka go boya bomme ka fa mosing, e ba tima go bona maemo a go tsewang ditshwetso mo go one. Bosupi bo bontsha gore kemedi ya bomme e kwa godimo mo mafatsheng a a dirisang tsamaiso ya ditlhopho e mo go yone maemo a boemedi a abiwang go lebilwe gore phathi e bone batlhophi ba le kae le kwa e leng gore go beilwe dipalo tsa gore bomme ba nne kae. Rebelela pampiri e e nang le dintlha gore o bone ditlhaloso go ya pele.

Ithutuntsho 3: Ke mang a buang mo diphuthegong tsa Khansele?

Nako: Metsotso e 30

Dintlha: Go tsenya letsogo ka matlhagatlhaga go feta gore bomme ba teng, go raya gore ba kgona go ntsha mafatlha a bone ba bo ba nna le seabe mo ditshwetsong tse di tsewang ke khansele. Dipotso tse di ka bodiwang ka go nna le seabe ga bomme mo diphuthegong tsa khansele e ka nna tse: A ba kgona go tlhagisa dikgang tsa bong? A ba a bua kgatsa ba didimadiwa ke borre? Fa ba bua, a ba kgona go ntsha dikgang tse di lebaneng e bile di utlwala? A bomme kgotsa borre ke bone fela ba buang mo dikhanseleng? Ke mang yo o tsayang tshwetso ya bofelo mo khanseleng?

Moalo o supa gore mo diphuthegong tsa tsa dikhansele tse di neng tsa etelwa, bomme ba ne sa tsee karolo

ka matlhagatlhaga kgotsa go sa lekane dipalo tsa bone mo khanseleng. Mme ditshekatsheko di supile fa “palo e e botlhokwa” kgotsa 30% e tlhokega gore bomme ba tle ba kgone go bua ka matlhagatlhaga e bile ba itshepha. Mangwe a mabaka a a rotloetsang bomme go nna le seabe e ka nna a a umakilweng fa tlase, lebelela ithutuntsho 4 fa tlase.

Ithutuntsho 4: Ke eng se se itsang bomme go tsaya karolo?

Nako: Metsotso e 15

Dintlha: E re le fa go ka se nne le dikgoreletsi tse di itsang **bomme** go tsena **mo** pusong ya dikgaolo, fa ba sena go tsena koo, go na le mabaka a le mmalwa a a ka dirang gore ba kgone **kgotsa** ba palelwe.

Mabaka ao a ka kgaogangwa ka makgamu a a latelang:

- Dikgoreletsi tsa matshelo le ka fa ba godisitsweng ka teng:
 - Ngwao le kgodiso – Batho ba le bantsi ba sa ntse ba dumela gore bomme ga a tshwanela go nna mo maemong a go busa.
 - Go itshepha mo go kwa tlase – Bomme ba le bantsi ba umaka dikgoreletsi di le mmalwa tsa ka fa ba godisitsweng ka teng tse di ba itsang go itshepha le go dumela mo go bone.
 - Bomme ba sa emane nokeng – selo se3 gapa se itsiweng ka Mo gogele kwa tlase – (se go buisantsweng ka sone mo methameng e e fetileln)
- Sepolotiki
 - Go itsane le go dirisana ga borre go tswa bogologolo le diphathi tsa sepolotiki – tsamaiso ya puso ya dikgaolo e tletse sepolotiki. Ngwao ya bontsi jwa diphathi tsa sepolotiki di dirisa kitsano ya bogologolo e e solegelang molemo borre.
 - Go direla ba kganetso kgotsa go ikemela ka nosi le gone go ka nna kgwetlho e nngwe gapae mo makhanselareng a bomme.
- Tsa tsamaiso
 - Dinako tsa diphuthego – Dinako tsa diphuthego gantsi di bewa mo dinakong tse di sa siamelang bomme, sekai, bosigo fa bone ba na ditro tse dingwe tsa malwapa gongwe, e le nako e ba sa sireletsegang ka yone, jalo jalo.
 - Ditsela tsa thotloetso – gantsi bomme ga ba bone kemonokeng kwa magaeng, jaaka ditlamelo tsa tlhokomelo ya bana.
- Tse di amang motho
 - Thuto e e kwa tlase – E re ka go se na seelo sa thuto mo go nneng mokhanselara, dithuto tsa makhanselara di farologana thata, ditiro dingwe tsa khansele ke tsa boranyane, ka jalo di tlhoka thuto ya seemo se se rileng le maitemogelo. Fa makhanselara a se na thuto le katiso mo ditirong tsa go nna jalo, bokgoni jwa bone bo ka fokotsega
 - Go re motho o ntse jang, o dirile eng – dikitso tse dintsi tsa mokhanselare di bonwe ka go dira le kopana le diemo dingwe, makhanselara a mantshi a bomme a kopane le diemo tse.
 - Puo – mo mabakeng mangwe diphuthego tsa khansele ga di tsamaisiwe ka puo e e buiwang ke mokhanselara kwa gae, se e ka nna sekgoreletsi se segolo thata fa a sa kgone go bala, go tlhologanya le nna le seabe mo diphuthegong tsa khansele ka gonne a sa kgone go bua le go tlhologanya puo eo.
 - Go aga bokgoni go go sa siamang – Mo mabakeng a mantshi makhanselara ga a kgone go bona nonotsho, fa ba e bona, ga se e e siameng. Makhanselara a maša a ka nna a se ka a itse gore tiro ya bone le maikarabelo a bone ke eng.
 - Maikarabelo a kwa lwapeng le go tlhoka kemonokeng – mo godimo ga go lebagana le dikgwetlho tsa go nna mokhanselara, bomme ba tshwanelwa ke go sikara mokgwetlho wa tiro ya bone ya sepolotiki le ya tlhokomelo kwa lwapeng, jaaka go apaya le go tlhokomela bana, jalo jalo.

Ithutuntsho 5: Phetogo e e dirwang ke bomme**Nako:** Metsotso e 30

Dintlha: Se ke sekai se se siameng thata sa moeteledipele wa mme yo o dirang gore tokafatso ya matshelo a batho a tle pele mo maikarabelong a gagwe. O bona tsenyo letsogo ya batho le maikarabelo mo setšabeng e le dilo tsa botlhokwa mme o batla go tlhomamisa gore ditiro di dirwa sentle. Bona gore a batsena dithuto mo setlhopheng ba a dumalana. Se se tshwanetse sa gogela mo dipuisanong tsa gore phetogo ke eng:

Mo teng

- Melawana le ditsamaiso: sekai, mo mafatsheng a mantsi, diphuthego di simolola morago ga nako ya bobedi tshokologo mme di tswelile go fitlhelela bosigo thata. Tsamaiso e ga e botsalano mo malwapeng
- ditlamelo – matlwana a boitiketso, tlhokomelo ya bana.

Ka kwa ntle

- Go fetolela mo gae didiriswa tsa mafatshefatshe tsa boleng jwa tekatekano ya bong.
- Molao o o tsibogelang bong o tshwanetse go fetisiwa, jaaka wa go lwantsha kgokgontsho mo go bomme le bana, melao ya setso le tlhokomelo.
- Molao mongwe le mongwe o tshwanetse go tsibogela bong, e seng fela e e lebegang e itebagantse le bomme.
- Tshekatsheko ya tsa madi kafa letlhakoreng la bong.

Tatediso le tshekatsheko ya ditsamaiso tse di dulanweng/melao e e tlhomilweng.

Ithutuntsho 7: Go lekanyetsa phetogo**Nako:** Metsotso e 30**Dintlha:**

Tiro e e botoka e dirwa ka bongwe ka bongwe mme e bile e ka nna tiro e e direlwang kwa gae. Batsena dithuto ba tshwanetse go tlatsa karata ya matshwao mabapi le tsa bong le phetogo mo khanseleng ya bone, ba lekanyetsa go tswa ka 1 (maswe) go fitlha ka 5 (botswerere). Ba tlhakanye matshwao, ba kgaoganye ka 500 ba bo ba ntsifatsa ka 100 go bona diphesente. Tekanyetso e e tlaa fa tlhaloso e e botlhokwa le matseno mo mothameng o o latelang wa ditogamaano tse di botlhokwa ka dikgang tsa bong.

